

Xocalı – Gədəbəy mədəniyyətinin dəfn ənənəsində replika-əşyalar (Tovuz bölgəsindən olan son tunc dövrü tapıntıları üzrə)

Pərviz Qasımov

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının. Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

Son tunc-erkən dəmir dövründə Şimali Azərbaycan ərazisini geniş əhatə etmiş Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin abidələri və artefaktları tunc dövrünün müxtəlif mərhələlərinə aid arxeoloji mədəniyyətlərin abidə və artefaktları ilə müqayisədə kəmiyyət üstünlüyünə malikdir. XIX əsrdən bu günədək Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti barədə ən çox məlumatlar daha çox bu mədəniyyətin müxtəlif tipli qəbir abidələrindən əldə edilmişdir. Son dövrlərdə Azərbaycan Respublikasının Tovuz rayonu ərazisində aşkar edilmiş Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid qəbirlərdəki dəfn inventarının, xüsusilə tuncdan olan əşyaların analizi belə bir fikir yürütməyə əsas verir ki, bu əşyalar sadəcə istifadəyə yararsız replikalar (imitasiya) olmuşdur. Görünür ki, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti əhalisində dəfn inventarının replikalardan təşkili ənənəsi və bu ənənənin rəşional və ya irrəşional motivləri var idi.

Tovuz bölgəsindəki son tapıntılar. Son tunc-erkən dəmir dövründə müəşir Cənubi Qafqaz ərazisinin əşas hissəsini Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyəti əhatə etmişdir. Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinə aid yaşayış məskənləri, qəbir abidələri, maddi mədəniyyət nümunələri əvvəlki dövrlərin (neolit, xalkolit, ilk və orta tunc dövrü) analoji göstəriciləri ilə müqayisədə kəmiyyət üstünlüyünə malikdir. Bu isə, son tunc dövründə regionun yüksək tempələ inkişaf etdiyini və eyni mədəniyyət, xüsusilə də eyni dini baxışların daşıyıcısı olan əhali tərəfindən daha intensiv məskunlaşdığını göstərir.

Müxtəlif tədqiqatçılar bu mədəniyyəti dövr və regional xüsusiyyətlərə görə bir neçə qrupa və mərhələyə ayırırlar. Olduqca müsbət haldır ki, son dövrdə bu mədəniyyətin mütləq (absolyut) dövrləşməsi üçün radiokarbon analizlər aparılmağa başlanmışdır [3; 4, s.58-59].

Xüsusi qeyd etməliyik ki, Azərbaycanda Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid tapıntıların böyük hissəsi yaşayış məskənlərindən deyil, qəbir abidələrindən (torpaq qəbirlər, kurqanlar, daş qutular) toplanmışdır. Tapıntıların çox hissəsi AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Elmi Fondunda, İnstitutun Elmi Ekspozisiya Muzeyində, Azərbaycan Tarixi Muzeyində, habelə, bölgələrdəki yerli diyarşünaslıq muzeylərində saxlanılır. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin qəbir abidələrindən toplanmış dəfn inventarı çox çe-

şiddidir. Burada keramik məmulatlara, silahların, təsərrüfat alətlərinin, at əslahələrinin əsas hissələrinə, bəzək əşyalarına və s. rast gəlinmişdir.

Bu baxımdan 2013-cü ildə AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Tovuz Arxeoloji Ekspedisiyası tərkibində Topdağdağan kurqan nekropolunun 10 sayılı kurqanın sallama qəbirini [2, s.389-390] (tabl. 1, şəkil-1-3), 2015-ci ildə Göytəpə neolit məskəninin (Tovuz rayonu) 1AI kvadratının 11 sayılı lokusunda tunc dövrünə aid 1 sayılı torpaq qəbiri (tabl. 2, şəkil-1-3) tədqiq edərəkən aşkarlanmış Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid dəfn inventarında metal (tunc) məmulatlar diqqətimizi cəlb etmişdir.

Qeyd edək ki, Topdağdağan kurqan nekropolunda 10 sayılı kurqanın sallama qəbrindəki skeletdən götürülmüş nümunənin Poznan (Polşa) Radiokarbon Laboratoriyasının OxCal proqram təminatı ilə kolibrələnmiş analizinə (Poz-69185) görə, sallama qəbir e.ə. XI-X əsrlərə (e.ə. 1055-899-cu illər) aiddir [9, s.90-91, 94] (tabl. 1, şəkil-4). Göytəpə neolit dövrü məskəninə 2015-ci ildə aşkar edilmiş tunc dövrünə aid 1 sayılı qəbirdəki skeletdən götürülmüş nümunənin Tokiodakı (Yaponiya) Sürətləndirici Mass-Spektrometrik Analizlər İnstitutunun (Institute of Accelerator Analysis/AMS) radiokarbon laboratoriyasında analizi (IAAA-161182) e.ə. X əsrin ortalarını (e.ə.956-942-ci illər) göstərmişdir (tabl.2, şəkil-4).

Topdağdağan kurqan qrupu, 10 sayılı kurqanın sallama dəfni. 2013-cü ildə tədqiq edilmiş Topdağdağan kurqan qrupundakı 10 sayılı kurqanın sallama qəbirinin dəfn inventarında aşkar edilmiş tunc xəncərin tiyəsinin uzunluğu (ucundan çiyinləri üzərindəki dəstək içliyi və uc artırması da daxil olmaqla) 25 sm idi. Tiyənin çiyinləri 3.54 sm-dir. Çiyinlərdən artırma ucluğadək eni 3.54-1.75 sm olan xəncərin tiyəsinin en kəsiyi romb şəkillidir. Tiyənin çiyinlərinin ortasında dartılmış üçbucaq formasında olan dəstək içliyinin (saplağının) uzunluğu 4 sm-dir. İçliyin başında eni 0.7 sm, tiyəyə birləşən enli yerində eni 2.2 sm, deşiyin diametri isə təqribən 0.3 sm-dir. Tiyənin qalınlığı dəstəkdə 0.59, artırma ucluğun sərhədində 0.39 sm-dir.

Tunc xəncərin çiyinləri üzərində oturan dartılmış ellips formalı qurşağın yuxarisında uzunluğu 3.8 sm, aşağı tərəfində 3.6 sm-dir. Qurşaq ellipsinin aşağı tərəfdə eni 1.9 sm, yuxarı tərəfdə eni 0.88 sm-dir. Qurşağın düzəldildiyi tunc lövhə materialının qalınlığı 0.2-0.1 sm-dir. Qurşaq üzərində birbirindən 0.6 və 0.8 sm məsafədə diametrləri 0.25 sm olan üç deşik vardır (tabl. 3, şəkil-1).

Tunc xəncərin saxlanmamış üzvü (orqanik) mənşəli dəstək başlığının tunc karkası konusvari formadadır. Şəbəkəli-kəsməli başlığın uzunluğu təqribən 3,89 sm, qapaq formalı dairəvi altının diametri 3.28 sm-dir. Başlığın içində yapışdırıcı məhlulun (bitumun-?) və ağac materialın (?) qalıqları vardır (tabl. 3, şəkil-2,3).

Bu tip xəncərlər Mingəçevirdəki torpaq qəbirlərdə aşkar edilmişdir. Q.Aslanov, R.Vahidov, Q.İone onları öz bölgülərində II qrup xəncərlərə aid etmişlər [8, tabl. XIV, şəkil 4–11].

Sallama dəfndə aşkar edilən iki bıçaq tiyələri öz formasına görə identikdir. Hər iki bıçaq tiyəsinin ucu oval formada olaraq bir tərəfə burulur. Amma, ölçülərinə görə bıçaq tiyələri bir-birindən fərqlənir.

Uzun ölçülü bıçaq tiyəsinin uzunluğu 16.25 sm-dir. Tiyənin qalınlığı təqribən 0.15 (ucunda)-0.4 (dəstəkdə) sm, eni 2-1 sm arasında dəstəkdən uca qədər daralmışdır. Tiyənin dəstək tərəfdəki çiyinlərinin eni 1.9 sm-dir. Tiyənin çiyinlərinin birinin (ucun burulduğu istiqamətdəki tiyənin tərəfi) davamı kimi dartılmış və orta nahiyəsində daralan üçbucaq formasında olan saplaq (dəstək içliyinin) uzunluğu 3.15 sm-dir. Amma 0.2 sm qalınlığa, eni 0.6 sm malik dartılmış üçbucaq formasında olan saplaq (dəstək içliyinin) baş tərəfi ucun burulma tərəfinə əks istiqamətə meyillidir (tabl. 3, şəkil-4).

Nisbətən qısa ölçülü bıçaq tiyəsi sallama dəfndəki skeletin sağ ayağının baldır sümüyü yanında tapılmışdır. Saplaq (dəstək içliyi) istisna olmaqla tiyənin ucundan çiyinlərinə qədər uzunluğu 9.8 sm-dir. Tiyənin ucuna yaxın eni 1.24 sm, çiyinlərində eni 1.7 sm-dir. Tiyənin çiyinlərinin birinin (ucun burulduğu istiqamətdəki tiyənin tərəfi) davamı kimi dartılmış və orta nahiyədə daralan üçbucaq formasında olan saplağın (dəstək içliyinin) uzunluğu 2.13 sm-dir. Tiyənin qalınlığı 0.1 (ucunda) 0.3 sm-dir (çiyinlərində). Tiyənin çiyinlərinin birinin (ucun burulduğu istiqamətdəki tiyənin tərəfi) davamı kimi dartılmış və orta nahiyəsində daralan üçbucaq formasında olan saplağın (dəstək içliyinin) uzunluğu 2.24 sm-dir. Saplağın (dəstək içliyinin) qalınlığı 0.2 sm-dir. Ucu burulduğu tiyə tərəfinin üzərində çiyinlərdən 2.08 sm, ucdan 2.91 sm və bir-biriləri arasında 4.58 sm olmaqla 0.16 sm diametrlili iki deşik vardır (tabl. 3, şəkil-5).

Analoji xəncər və bıçaq tiyələrini E.A.Rösler və A.A.İvanovski Dağlıq Qarabağ, Şəmkir, Gəncə bölgələrinin kurqan və d. tipli dəfn abidələrində aşkarlamışdır [8,s.75; 10,s.153,157; 11,s.124,132,136].

Sözügədən tunc xəncər və bıçaq tiyələri üzərində istifadəni göstərən xarakterik əlamət və zədələrə rast gəlinməyib.

Topdağdağan kurqan qrupundakı 10 sayılı kurqanın sallama qəbirin dəfn inventarında tapılmış, təsərrüfatda işlədilər biz ucluğu dartılmış dördbucaqlı konusvari formaya malikdir. Ucluğun konus kəsiyində ən enli yeri (0.49 sm) onu uclarına doğru nazikləşən hissələrə ayırır: uc və saplaq (dəstək içliyi). Ucu uzunluğu 6.56 sm, saplağın uzunluğu 1.53 sm-dir. Uc və saplaq ilə bircə biz ucluğunun uzunluğu 8.09 sm-dir (tabl.3, şəkil-6). Ucluq üzərində istifadədən əmələ gələn xarakterik zədə və izlər müşahidə edilməyib. Oxşar biz ucluğunu Mingəçevir ekspedisiyası da qeyd etmişdir [8, s.77].

Topdağdağan kurqan qrupundakı 10 saylı kurqanın sallama qəbirin dəfn inventarında tuncdan kəmər fraqmentlərinə də rast gəlinmişdir. Uzun və enli tunc lövhə fraqmentləri skeletin baş hissəsinin üzərində aşkar edilmişdir. Məmulat təqribən ortadan bükülmüş şəkildə idi. Onun yerdə olan hissəsi ortadan bir qədər əyilmiş qövsvari formada, nisbətən tam şəkildə idi (tabl. 4, şəkil–2, 3). Bükülü yarısı isə, əsasən üç fraqment şəklinə əldə edildi (tabl. 4, şəkil-1, 4, 5). Rekonstruksiyada kəmərin uzunluğu ($23.3\text{sm}+19.3\text{sm}+17\text{sm}+8.74\text{ sm} =$) 68.34 sm, eni 5.5 sm, qalınlığı təqribən 0.1 sm-dir (tabl. 4, şəkil-6). Kəmərin hər iki başının ucları oval şəkilli olmaqla, uclarında son həddən 1.18 sm və 1.6 sm məsafədə diametri 0.3 sm olan deşiklər vardır. Həmçinin, kəmərin bel hissəsində iki deşik də qeydə alınıb.

Göytəpə neolit məskəni, son tunc dövrü torpaq qəbiri. 2015-ci ildə Göytəpə neolit məskənində (Tovuz rayonu) son tunc dövrünə aid sallama qəbirdə tuncdan baş sancağı fraqmenti (tabl.5, şəkil-1) skeletin başının yanında olan qabların arasında tapılmışdır. Güclü korroziyaya uğramış sancağın bir tərəfinin yalnız qalıqları qalmışdır. Fraqmentin uzunluğu 7.39 sm, tunc milin qalınlığı 0.3 sm idi. Fraqmentin mühafizə edilmiş digər tərəfi yastılanmış formaya malikdir. Saç sancağının çəkisi təqribən 2 mq-dır.

Skeletin sol çiyini nahiyəsində iki sırğa aşkar edilmişdir. Sırğalardan birinin diametri 4.84 sm, onun düzəldiyi tunc məftilin qalınlığı 0.35 sm. İkinci sırğanın diametri 4.7 sm, onun düzəldiyi tunc məftilin qalınlığı 0.38 sm. Hər iki sırğanın çəkisi təqribən 9 q-dır. Sırğalar üzərində korroziya izləri güclü olduğundan ehtimal edilən naxış formasını müşahidə etmək mümkün deyildi (tabl.5, şəkil-2).

Skeletin baş nahiyəsinin yanındakı sağ əlinin orta barmağında tunc üzük vardı. Üzük korroziyaya uğrayaraq iki hissəyə bölünmüşdür. Üzüyün diametri 2,4 sm, onun hazırlandığı tunc məftilin qalınlığı 0.21 sm idi. Üzüyün çəkisi təqribən 2 mq-dır. Üzük üzərində korroziya izləri güclü olduğundan ehtimal edilən naxış formasını müşahidə etmək mümkün deyildi. Amma aydın idi ki, üzük üzərində qaşın imitasiyası var (tabl.5, şəkil-3).

Öncə bir məsələyə diqqət yetirək. Yalnız dəfn inventarı əsasında əvvəlcə ehtimal etmişdik ki, Topdağdağan kurqan nekropolundakı 10 saylı kurqanın sallama qəbiri kişiyyə, 2015-ci ildə Göytəpə neolit məskənində aşkar edilmiş tunc dövrünə aid 1 saylı torpaq qəbirdəki skelet qadına aid idi. Belə ki, Topdağdağan 10 saylı kurqanın sallama qəbrində tuncdan hazırlanmış xəncər, bıçaqlar, biz ucluğu və çaxmaqdaşından ox ucluğu aşkar edildi [2, s.389 – 390].

Göytəpə neolit məskənində 2015-ci ildə aşkar edilmiş tunc dövrünə aid 1 saylı torpaq qəbirin inventarı isə, ilkin ehtimala görə, gender fərqi göstərirdi. Burada qətiyyətlə silah və alətlərə rast gəlinmirdi, yalnız ehtimal etdiyimiz kimi qadın bəzək əşyaları, tısbağa çanağı, keramik inventarda isə,

nehre də təmsil olunmuşdur. Analoji dəfn kompleksi Mingəçevir ekspedisiyası tərəfindən 1947-ci ildə 45, 140 saylı torpaq dəfnlərdə qeyd edilib. Amma Mingəçevir ekspedisiyasının aşkar etdiyi 151 saylı torpaq qəbir, aralarında gender fərqlinin olmasını ehtimal etdiyimiz hər iki qəbir kompleksinin xüsusiyyətlərini daşıyırdı; burada həm silahlar, həm bəzək əşyaları, həm də nehrə var idi [8, s.170,173–174]. Buradan iki nəticə çıxarmaq olar: 1) Xocalı–Gədəbəy mədəniyyətində dəfn kompleksi ilə gender fərqlini müəyyən etmək çətinidir. Çünki ölünün cinsindən asılı olmadan eyni əşyalar qəbirə qoyulur və eyni dəfn kompleksini təşkil edirdi. Belə ki, silahlar, alətlər, keramik məmulatlar və bəzək əşyaları həm qadın qəbrində, həm kişi qəbrində də ola bilərdi. 2) 151 saylı torpaq qəbirin tədqiqində səhvə yol verilib.

Beləliklə, Xocalı–Gədəbəy mədəniyyətinin dəfn ənənəsində gender fərqlinin ciddi güdülməsi və ya əksinə, gender-neytral (gender-neutrality) yanaşmanın hakim olması məsələsi açıq qalır. Belə ki, dəfn inventarı ilə skeletlərin cinsi mənsubiyyəti arasında korrelyasiyanın təyin edilməsi üçün ciddi tədqiqatlara, xüsusilə ciddi antropoloji araşdırmalara ehtiyac var.

Bu mədəniyyətin dəfn ənənəsində qəbirə təsərrüfat alətləri də qoyulurdu. Məsələn, Topdağdağan kurqan nekropolundakı 10 saylı kurqanın sallama qəbirində biz ucluğu da var idi və orada aşkar edilmiş ucu oval formada olaraq arxa tərəfə qatlanmış bıçaqlar sırf militarist yaraq anlamına aid edilə bilməz. Vaxtilə, İ.Nərimanov bu tip bıçaqların Azərbaycan etnoqrafiyasında qeyd edildiyini, soyulma zamanı heyvan xəzinin və dərisinin zədələnməməsi üçün bu cür quruluşlu bıçaqlardan çobanların və ovçuların istifadə etdiyini göstərmişdir [5, s.91-92]. Beləliklə də, Xocalı–Gədəbəy mədəniyyəti daşıyıcılarının inanc sistemində silah kultu ilə yanaşı, əkinçi–maldar və ovçuluq təsərrüfatı alətlərinin də sakral xarakter daşdığını görürük.

Diqqəti tədqiqatımızın başlıca məsələsinə yönəldərək bildirməliyik ki, dəfnlərdə aşkar edilmiş tuncdan olan silahlar, orijinalın təqlidi, yamsılanması təəssüratını yaradır. Belə ki, Topdağdağan kurqan nekropolundakı 10 saylı kurqanın sallama qəbirindəki xəncər və bıçaqlar üzərində istifadədən yaranmış iz və zədələr qətiyyənlə müşahidə edilmir. Çox yaxşı qalmalarına baxmayaraq xəncərin və bıçaqların bərklik səviyyəsi olduqca aşağıdır. Bu isə, silahların təyinatı üzrə işlədilməsi fikrini sual altında qoyur.

Geyimin bir elementi olan tunc kəmərin kövrəkliyi, üzərində istifadə izlərinin və zədələrinin olmaması da belə bir fikirin irəli sürülməsinə əsas verir ki, bu tip kəmərlər (hətta onların parçadan və ya dəridən hazırlanmış kəmərin içliyi olması ehtimal edilsə də) onlar orijinalın oxşarı idi və yalnız dəfn mərasimi üçün hazırlanırdı.

Həmçinin, bəzək əşyalarına diqqət yetirərkən də biz onların orijinalın yamsılama xarakter daşdığını ehtimal edə bilərik. 2015-ci ildə Göytəpə neolit məskənində aşkar edilmiş tunc dövrünə aid 1 saylı torpaq qəbirdən

olan üzükdə həm qaş yerinin, həm qiymətli daşların açıq-aşkar imitasiyası görünməkdədir.

Bu yerdə başqa bir sual da ortaya çıxır. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti daşıyıcılarının istifadə etdiyi bəzək əşyaları yalnız tuncdanmı hazırlanıb? Nəzərə alaq ki, tunc hava ilə təmasda tez oksidləşir və əsasən yaşıl rəngə çalan pasla örtülür. Bu cür xüsusiyyətə malik metal qatışığının parlaqlığını saxlamaq üçün onu daim pasdan təmizləmək lazımdır. Tez oksidləşən, yaşıl pasla örtülən, təmizləmə və istifadədən nazilərək tez sıradan çıxan bəzək əşyası həqiqətənmə son tunc dövrünə aid Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti daşıyıcıları arasında qiymətli sayılırdı? Nəzərə alsaq ki, qızıldan bəzək əşyalarına Azərbaycan ərazisində daha qədim - xalkolit dövrünə aid qəbir abidələrində rast gəlinib, onda tuncdan düzəldilmiş bəzək əşyalarının Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti daşıyıcılarının toplumunda işlədilməsi şübhəli görünür. Üstəlik, Göytəpədə tunc dövrünə aid sallama qəbirdən tapılan tuncdan düzəldilmiş bəzək əşyaları heç də daim istifadədə olmaları təəssüratını yaratmır.

Beləliklə, Topdağdağan kurqan nekropolundakı 10 sayılı kurqanın sallama, Göytəpə neolit məskənində 2015-ci ildə aşkar edilmiş tunc dövrünə aid 1 sayılı torpaq qəbirdə aşkar edilmiş tuncdan olan dəfn inventarları –xəncər, bıçaqlar, üzük, sırğalar və ola da bilsin digər məmulatlar (biz ucluğu, saç üçün sancaq) bizə məlum olmayan orijinalların yamsılanması (replikası) idi. Görünür, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin müasir Tovuz bölgəsi ərazisində yaşamış daşıyıcıları öz ölümlərinin qəbirlərinin dövründə istifadə olunan bəzi orijinal silah və bəzək əşyalarının tuncdan həm nəfis, həm də qaba hazırlanmış replikasını (kopyasını) qoyurdular.

Biz bu fikri bütöv Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid edə bilərikmi? Qeyd etdiyimiz abidələrdən tapılmış artefaktların birbaşa genetik analogiyalarına nəinki, Mingəçevir tapıntılarında, yuxarıda qeyd edildiyi kimi Qarabağ bölgəsinin dağətəyi hissələrində rast gəlinib. Amma, analoji artefaktlar xüsusi tədqiq edildikdən sonra onların orijinal və ya replikativ mahiyyəti barədə qəti fikir demək olar. Biz dəfn inventarındakı əşyaların replika olması barədə fikrimizi yalnız Tovuz bölgəsindəki tapıntılara şamil edə bilərik.

Bu ənənənin nə ilə əlaqəli olması barədə iki əsas versiyanı göstərmək olar. Birinci versiyaya görə, ola bilsin ki, Şimali Azərbaycanın son tunc dövrü əhalisinin inanclarında bir metal kimi tunc sakral yük daşıyırdı.

İrəli sürdüyümüz ikinci, zənnimizcə daha məntiqli versiyaya görə, artıq son tuncda yerli əhali bimetallik (tunc+dəmir) və dəmir silahlardan, alətlərdən, həmçinin, qiymətli metallardan (gümüş, qızıl və d.) düzəldilmiş bəzək əşyalarından istifadə edirdi. Lakin, bu metalların (dəmir və qiymətli metallar) çətin əldə edilməsi səbəbindən, dini inancların tələblərinə uyğun olaraq qəbirə onlardan düzəldilmiş məmulatları qoymurdular. Dini inancların tələblərinə uyğun qəbirə, dəmirdən olan orijinal silahların və alətlərin, qiy-

mətli metallardan olan bəzək əşyalarının yalnız tuncdan düzəldilmiş replikaları, yamsılamaları qoyulurdu. Həmçinin, nəzərə alaq ki, bu cür strategiya regionda təhlükəli və aqressiv mühitin mövcudluğu ilə də izah edilə bilər; tayfalararası müharibələr, sənət sahələrinin, o cümlədən, metallurgiyanın inkişafı üçün lazım olan ticarətin zəifləməsi, məğlub tayfaların qəbirlərinin talanması təhlükəsi və s. bu cür “yamsılama ənənəsini” şərtləndirə bilər. Unutmayaq ki, arxeoloqlar və tarixçilər Yaxın Şərqdə, Şərqi Aralıq dənizi regionunda son tunc dövrünü “tunc kollapsı” və ya “tunc dövrünün katastrofu” (“the Late Bronze age collapse”) adlandırırlar. İri miqyaslı ekoloji-təbii dəyişikliklər, ilk növbədə zəlzələlər [6, s.61] və bunun nəticəsi kimi qonşu regionlarda müharibələrin və dağıdıcı miqrasiyaların intensivləşməsi, mədəni mərkəzlərin məhvi kimi proseslər Cənubi Qafqazdan yan keçə bilməzdi [1, s.1862-1863]. Ümumiyyətlə, “son tunc dövrü kollapsında” Cənubi Qafqazın, o cümlədən, Şimali Azərbaycanın yeri xüsusi tədqiq edilməli mövzudur.

Yalnız e.ə. I minilliyin əvvəlindən etibarən stabilləşmənin başlanması, ticarət əlaqələrinin intensivləşməsi, metallurgiyanın daha da təkmilləşməsi dəfn inventarında dəmir və qiymətli metallardan olan orijinal məmulatların təmsilini gücləndirdi.

Zənnimizcə, ikinci versiya daha məntiqlidir. Əgər irəli sürdüyümüz ikinci versiya tarixi gerçəklilyə cavab verirsə, onda biz qəbul etməliyik ki, Ön Asiyada, o cümlədən, Cənubi Qafqazda artıq orta tuncun sonunda və bütünlüklə son tuncda strateji məmulat kimi dəmirdən istifadə edilirdi (ilk növbədə silahların hazırlanmasında). Amma o dövrdə dəmir hələ də asan olmayan yollarla əldə edildiyindən ona “qənaət” edilərək, dəfn mərasimi və dəfn ənənəsinə uyğun qəbirə yerləşdirmək üçün dəmir məmulatın tunc yamsılamaları düzəldilirdi. Ona görə də, Xocalı–Gədəbəy mədəniyyətində biz daha çox məhz dəfn üçün istehsal edilmiş, üzərində heç bir istifadə izi və zədəsi olmayan, gerçəkdə istifadəsi mübahisəli olan tuncdan düzəldilmiş replikalara rast gəlirik. Biz bunu əsasən Tovuz bölgəsində tapılmış artefaktlar əsasında deyə bilərik.

Meteorit mənbəli dəmir məmulatı qalıqlarına hələ e.ə. V minilliyə aid Təpə-Sialkda rast gəlinib, bu metaldan Şumerdə və Qədim Misirdə e.ə. IV minillikdə istifadə edilirdi (tabl.6). Bu mövzu barədə geniş ədəbiyyat vardır. Amma meteorit, nikelli metalın işlədilməsi məsələsi indiyədək mübahisəli olaraq qalır [7, s.408, 417, 418, 421].

Belə bir məntiqi sual ortaya çıxır ki, niyə dəmirdən olan orijinal silahlara rast gəlinmir və ya az rast gəlinir? Görünür, dəmir məmulatlar strateji material kimi dəyərləndirilərək sıradan çıxdıqda, yalnız və yalnız yenidən əridilərək, yeni məmulat üçün işlədilirdi. Dəmirə bu cür münasibət yalnız erkən dəmir dövrünədək davam etdi.

Eynilə bu nəticə, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid dəfn inventarında rast gəlinən, tuncdan düzəldilmiş, öz dövründə gerçək istifadəsi şübhə doğuran bəzək əşyalarına da aid edilə bilər.

Göründüyü kimi bu ənənəyə rəasional izah vermək mümkündür. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid müxtəlif tipli qəbir abidələrində aşkar edilmiş dəfn inventarındakı qabların bəziləri də, məişət istifadəsi üçün nəzərdə tutulmamışdır. Söhbət, naxışları əmələ gətirən cizmaları ağ pasta ilə doldurulmuş qara cilalı və nazik divarlı nəfis qablardan gedir. Onda, biz bu ənənədə rəasional başlanğıcla yanaşı sakral mahiyyətin də mövcudluğunu qəbul etməliyik.

Ədəbiyyat:

1. Drake Brandon L. The influence of climatic change on the Late Bronze Age Collapse and the Greek Dark Ages // *Journal of Archaeological Science* vol.39 (6), June 2012, pp. 1862–1870.
2. Quliyev F.E., Qasimov P.P., Hüseynov F.R., Brileva O., Səlimbəyov Ş.A., Ələkbərov V.Ə. Topdağdağan nekropolu. Tovuz rayonu Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar– 2013-2014, Bakı: - “Xəzər Universiteti” nəşriyyatı, 2015, s. 384 – 393.
3. Müseyibli N., Ağayev G., Aşurov S., Aliyev I., Hüseynov M., Nəcəfov Ş., Guliyev F. Tovuzchai Necropolis Report: On Excavations of Tovuzchai Necropolis at kilometre point 378 of Baku-Tbilisi-Ceyhan and South Caucasus pipelines Right of Way. Baku, 2008, pp. 82 – 85.
4. Nəcəfov Ş. Zəyəmçay nekropolu qəbirlərinin xronologiyası. Azərbaycan arxeologiyası, cild 11, say 1-2, 2008, s.55 – 64.
5. Nərimanov İ. Gəncəçay rayonunun arxeoloji abidələri. Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı, 1958, 143 s.
6. Nur Amos, Cline Eric H. Poseidon’s Horses: Plate Tectonics and Earthquake Storms in the Late Bronze Age Aegean and Eastern Mediterranean // *Journal of Archaeological Science* vol.27 (1), January 2000, pp. 43–63.
7. Photos E. The Question of Meteoritic versus Smelted Nickel-Rich Iron: Archaeological Evidence and Experimental Results, *World Archaeology*, vol. 20, No. 3, *Archaeometallurgy* (February 1989), Published by: Taylor & Francis, Ltd, 1989, pp. 403-421.
8. Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур (эпоха энеолита и бронзы), Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1959, 189 с.
9. Гасымов П.П. Кольцевой вал из материкового суглинки: об одном элементе конструкции в курганах поздней бронзы Евразии / «Кадырбаевские чтения-2016». Материалы V Международной научной конференции (6-7 октября 2016 года), – Актобе: ИП Жанадилова С. Т., 2016, s. 89 – 95.

10. Пассек Т., Латынин Б. Очерк доистории Северного Азербайджана // Известия Общества обследования и изучения Азербайджана, № 3, Баку, 1926, с. 112 – 157.
11. Извлечение изъ отчета Э.А.Реслера о раскопкахъ, произведенныхъ имъ въ Елизаветпольской губерніи // Отчетъ Императорской Археологической Коммисіи за 1897 годъ, СПб.: Типографія Главнаго Управленія Удѣловъ, 1900, с. 150–160.

Summary

The burial items -replicas of funerary tradition of the Khojaly-Gadabay culture

(On the basis of the Late Bronze Age of Tovuz region)

Parviz Gasimov

Azerbaijan National Academy of Science. Institute of Archeology and Ethnography

Having a wide spreading area in the territory of Northern Azerbaijan, Khojaly-Gadabay culture has a quantitative advantage in comparison with other archaeological cultures during Bronze Age in terms of monuments and artifacts. From at the beginning of XIX century to present day, most of the information about Khojaly-Gadabay culture has been obtained from various types of funerary monuments. Analyzes of the burial items of funeral monuments of the culture discovered in the Tovuz region of the Republic of Azerbaijan in recent years, especially bronze products give rise to the assumption that these items were replicas (imitations), not suitable for use. Apparently, among the population of Khojaly-Gedebey culture, there was a tradition of organizing funeral implements from replicas and this tradition had a rational and irrational motivation.

Key words: Khojaly-Gadabay archaeological culture, Late Bronze Age of Southern Caucasus, burial items-replicas.

Резюме

**Погребальные предметы-реплики в погребальной традиции
Ходжалы-Гедабекской культуры
(по археологическим находкам поздней бронзы Товузского региона)**

Парвиз Гасымов

Национальная Академия Наук Азербайджана. Институт археологии и этнографии

Ходжалы-Гедабекская культура поздней бронзы на территории Северного Азербайджана имеет также количественный перевес по сравнению с другими археологическими культурами всех периодов бронзовой эпохи в плане памятников и артефактов. Начиная с XIX в. по сей день большая часть информации о Ходжалы-Гедабекской культуре получена от разных типов погребальных памятников. Анализы предметов погребального инвентаря захоронений данной культуры, обнаруженных в последние годы в Товузском районе Республики Азербайджан, особенно, бронзовых изделий, дают повод для предположения, что эти предметы являлись не пригодными для использования в быту репликами (имитациями). Видимо, среди населения Ходжалы-Гедабекской культуры существовала традиция организации погребального инвентаря из реплик и эта традиция имела рациональную и иррациональную мотивацию.

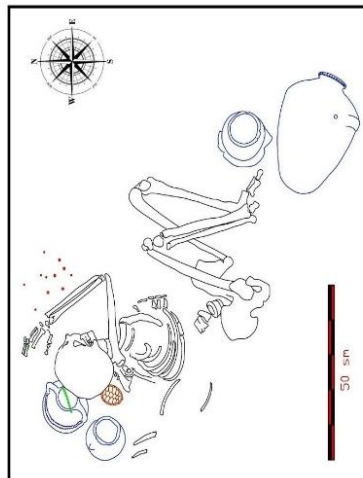
Ключевые слова: Ходжалы-Гедабекская археологическая культура, поздняя бронза Южного Кавказа, погребальные предметы-реплики.

Tablo 2

Şəkil -2

Şəkil -1

Şəkil - 3

Radiocarbon dates for Parviz

Sample no.	Laboratory ID	BP	δ13C	IntCal13 (2SD)
Burial No. 1	IAAA-161182	2,872 ± 24 BP	-17,95 ± 0,36 ‰	1122calBC - 974calBC (93,4%) 956calBC - 942calBC (2,0%)
Burial No. 2	IAAA-161183	2,833 ± 25 BP	-17,11 ± 0,39 ‰	1056calBC - 911calBC (95,1%)

Şəkil -4

Tablo 3

ŞƏKİL - 1

ŞƏKİL-2

ŞƏKİL-3

ŞƏKİL - 4

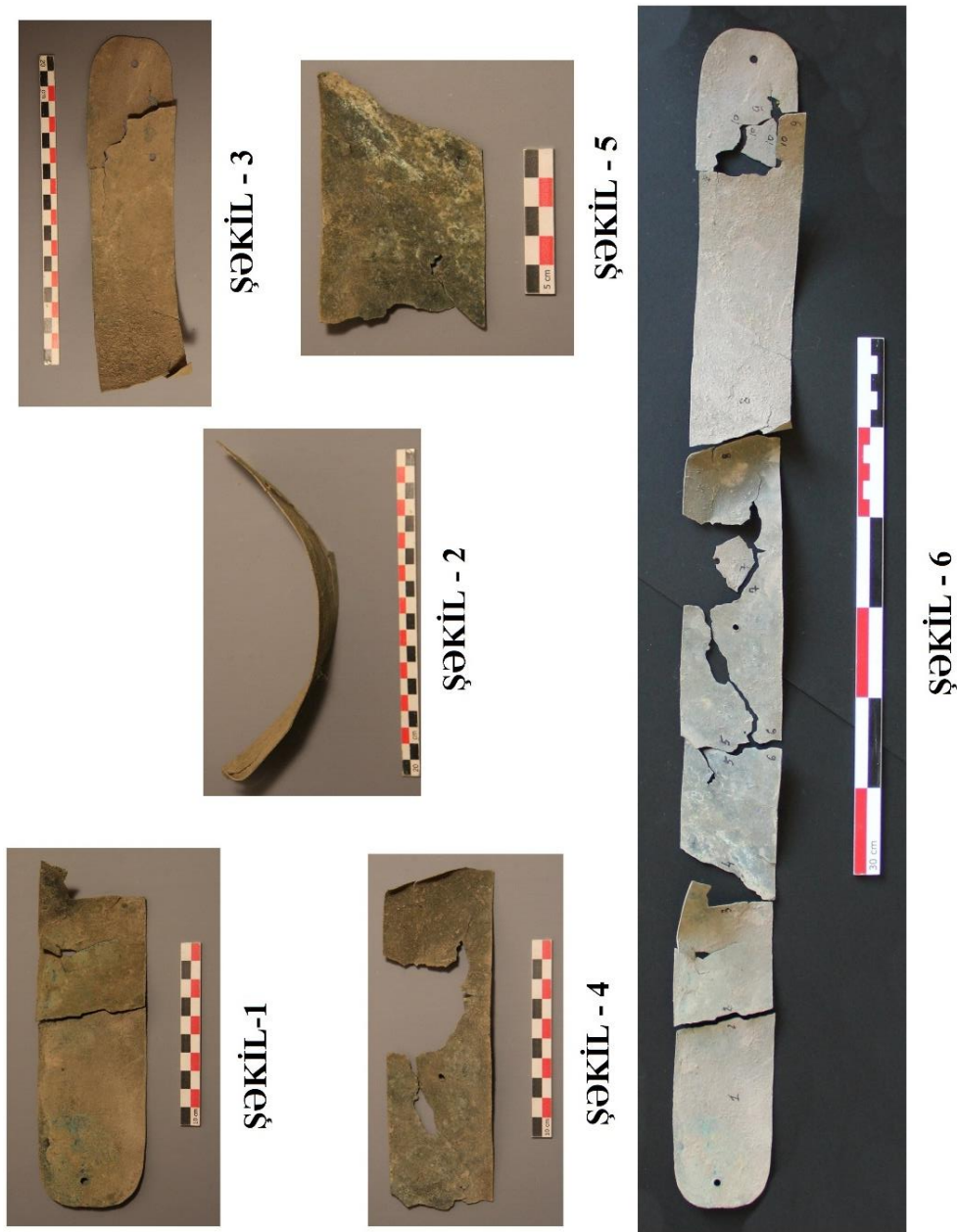

ŞƏKİL - 5

ŞƏKİL - 6

Tablo 4

Tablo 5

Şəkil -1

Şəkil -2

Şəkil -3

408 E. Photos

TABLO - 6
E.Photos'un tərtib etdiyi tablo (1989)

Type/Site	Date (BC)	%age Ni	Method of analysis	Reference
Bead Tepe Sialk, Iran	4600–4100	Widmanstätten structure	?	Waldbaum (1980:70)
Bead El Gerzeh, Egypt	3500–3100	7.5%	chemical	Desch (1928:440)
Tool fragment Uruk-Warka, Iraq	3100–2800	?	?	Waldbaum (1980:70)
Tool fragment Ur, Iraq	3000–2000	10.9%	?	Desch (1928:440)
Amulet Deir-el Bahari, Egypt	2133–1991	10.0%	chemical	Desch (1936:310)
Pin Alaca Huyuk, Turkey	2400–2200	3.44% NiO, 72.2% Fe ₂ O ₃	chemical	Coghlan (1956:33)
Plaque Alaca Huyuk, Turkey	2400–2200	3.06% NiO, 76.3% Fe ₂ O ₃	chemical	"
Macehead Troy, Turkey	2400–2200	a. 2.44% NiO, 72.94% Fe ₂ O ₃ , 1.12% CuO b. 3.91% NiO, 62.02% Fe ₂ O ₃ , 1.82% CuO	chemical	Götze (1902:423)
Axe-head Ugarit, Syria	1450–1350	3.25%, 84.95% Fe, 0.19% S, 0.39% P, 0.41% C, 10.8% Fe oxides	chemical	Brun (1939:110)
Dagger blade Tomb of Tutankhamen, Thebes, Egypt	1340	?	?	Bjorkman (1973:124)
Headrest Tomb of Tutankhamen	1340	?	?	"
16 iron implements Tomb of Tutankhamen	1340	?	?	"